

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 14, No. 40, Spring 2024

An Examination of the Significance of Hydraulic Structures in the Sassanid Āsōrištān and Their Connection to the Arab Conquest (590-651 AD)

Kaykhosrow Khosravi Nejad¹, Soheila Torabi Farsani²,
Esmail Sangari³

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.25730.2450>

Received: 2022/02/02; Accepted: 2022/08/14

Type of Article: **Research**

Pp: 179-204

Abstract

The Sasanian emperors heavily relied on a steady stream of financial resources to effectively govern their vast overseas territories. One of the ways they achieved this was through the construction of hydraulic structures and the promotion of agricultural development. The region of Āsōrištān, situated along the Tigris and Euphrates rivers, proved to be a strategic area for the Sasanian expansionist plans. The rulers of the Sasanian Empire referred to the southern part of Āsōrištān as the heart of Iranshahr due to its fertile land and high population density. The state's abundant arable lands, coupled with the implementation of effective irrigation policies by the Sasanian rulers, led to a prosperous agricultural sector in the region. The establishment of new cities and the improvement of hydraulic structures further contributed to the growth of the population and the development of arable land, consequently resulting in increased tax revenues for the state. However, man-made water structures necessitated specialized oversight and upkeep by labor. Despite significant investments by the government in irrigation projects, these structures tended to deteriorate without proper maintenance, and the absence of enough workers due to chronic wars and failure to rebuild led to the development of the wetlands. The economic prosperity and military might of the Sasanian Empire were interconnected, and the collapse of either could spell doom for the imperial system. This study aims to explore the relationship between the Āsōrištān hydraulic structures and the Arab conquest using library resources and a descriptive-analytical approach. According to historical records, the research findings indicate that following the rule of Khosrow Parviz, the participation of Iranians in internal conflicts, coupled with the neglect and failure to repair hydraulic systems, led to the expansion of wetlands in Āsōrištān and the devastation of crucial agricultural areas due to massive floods. The Āsōrištān region, which used to generate the highest tax revenue for the Sasanian Empire, experienced a decline. The economic prosperity of the empire was closely tied to its military might, which contributed to the downfall of one aspect that was interconnected with the collapse of another aspect.

Keywords: The Sasanian Empire, Assyria, Ctesiphon, Hydraulic Constructions, Tigris River, The Arabs.

1. Ph.D. Student of Pre- Islamic Iran History, Department of History, Faculty of Humanities, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

2. Associate Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran (Corresponding Author)

Email: Tfarsani@yahoo.com

3. Associate Professor, Department of History, Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Citations: Khosravi Nejad, K.; Torabi Farsani, S. & Sangari, E., (2024). "An Examination of the Significance of Hydraulic Structures in the Sassanid Āsōrištān and Their Connection to the Arab Conquest (590-651 AD)". *Pazhohesh-haye Baştan Shenasi Iran*, 14(40): 179-204. doi: [10.22084/nb.2023.25730.2450](https://doi.org/10.22084/nb.2023.25730.2450)

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5298.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

The Sassanid aimed to establish a strong centralized government to assert their political control over the diverse regions of Great Iran, which possessed a wide range of climates and geological features. This ambitious goal necessitated a well-organized and stable army supported by crucial financial resources. The economy of the Sassanid state heavily relied on agriculture, and the government's focus on agricultural initiatives and the utilization of excess crops emphasized the importance of hydraulic infrastructure such as bridges, dams, waterways, and aqueducts (Gyselen 1997). Numerous scholars have highlighted the significant density and abundance of population found in major settlements, along with indications of sophisticated hydraulic systems in Mesopotamia. They have also noted that the surplus agricultural output and food resources in this area led to increased financial gains for the state through taxation, ultimately impacting the Sassanid economy (Simpson 2016: 34–35). The economic prosperity, military power, and legal system of the Sassanid Empire were interrelated, with the decline of each result in the downfall of the imperial system (Morony 1984: 28). Special maintenance and surveillance were necessary for the hydraulic plans, and regular dredging of streams was essential to prevent them from filling up (Bruner 2014: 175). Occasionally, these structures themselves caused damage, such as a dam in the lower Kaskar that broke during the reign of Qobad (Kavad), resulting in the submergence of many arable lands (Blazari 1988: 414). Water conservation measures were put in place in water-tethered civilizations such as the Assyria state to prevent river flooding and ensure provisions (Wittfogel 2012: 50). The study aimed to assess the impact of water structures in the Sassanid Assyrian state and their connection to the Muslim Arab conquest, considering the disrupted maintenance of the irrigation system during the invasion.

Questions and Research Methods: The study question is that what are the effects of both water structures in Assyrian state capitalized in Ctesiphon and the consequent requirement to maintenance services on the conquest there by Arabs? Data collection for this study involved extensive use of library resources and followed a descriptive-analytical research approach.

Importance of Research

The analysis of the Sassanid Assyrian region is of utmost importance as it served as the Iranian imperial capital for a considerable time, encompassing the Mesopotamian floodplain and the cities of Ctesiphon

and Seleucia. However, there is a dearth of recorded information regarding the Arab conquest of Assyria, particularly in relation to irrigation systems and their connection to this event. Therefore, researchers from the fields of archaeology and history can explore the use of archaeological data to elucidate the unexplored aspects of this historical period.

Economic and Social Conditions in Assyria

The southern region of Assyria was referred to as the heart of Iranshahr by the Sassanid rulers due to its land fertility and high population density (Christensen 2016: 47). According to Adams, there is no doubt that Assyria had the highest population during that period (Adams 1981: 209). The state's fertile lands, coupled with ample water resources and effective irrigation policies implemented by the Sassanids, contributed to the prosperity of agriculture in the region (Daryaee and Rezakhani 2018: 79). Despite the significant investment made by the state in irrigation projects, these infrastructures tended to deteriorate due to lack of maintenance. The participation of Iranians in wars, coupled with the failure to reconstruct these structures, led to the development of wetlands (Simpson 2016: 43). Additionally, the short reign of Shirviyeh (Kavad II) was marked by political and economic turmoil, and the cities of Assyria were devastated by the plague, causing the disappearance of more than half or one third of the population, as per another historical account (Masoudi 2003, vol. 1: 274). Thus, the association of environment and humans for water structures and agriculture was rendered futile (Christensen 2016: 81-83). The region's economy, previously centered around agriculture, suffered significant setbacks prior to the Arab invasions (Adams 1981: 252). When the first Islamic armies arrived in 633 AD, the Sassanid Empire was already financially weakened due to prolonged wars and the destruction of key agricultural regions by Byzantine forces and flooding (Donner 1981:172). Indeed, the Sassanid's economic prosperity, military might, and legal system were intricately linked and hence, any disruption or weakening of one element within this triad had the potential to lead to the downfall of the entire imperial system (Morony, 1984: 28).

Conclusions

Following the reign of Khosrow Parviz, the involvement of Iranians in internal conflicts and the neglect of maintaining and reconstructing water structures resulted in the development of wetlands in Assyria and a decline in agricultural production. The once prosperous Assyrian state, which used

to generate the highest tax revenue for the Sassanid Empire, experienced a decline. The Arab invasion of Ctesiphon coincided with this decline, and subsequent events such as wars, floods, and plagues further weakened the Iranian resistance. Many settlers, particularly peasants, were compelled to collaborate with the Arabs to improve their living conditions or safeguard their privileges. As a result, the defense forces became integrated within the cities. When these regions could no longer provide the necessary supplies to confront the Arabs, Yazdgerd III and his commanders retreated to the Iranian Plateau to mount a comprehensive defense in Nahavand. Unfortunately, their resistance was ultimately defeated, as it had been in the past.

Acknowledgments

Thus, our thanks must go to Peter Christensen for improving this article with his fresh analyses in his own book.

Observation Contribution

Considering that this article extracts from Khosravi Nejad's thesis, he has written it. The research was performed under the of supervision Dr. Torabi Farsani, and the of advice Dr. Sangari.

Conflict of Interest

This research is observing ethics in referencing and there is no conflict of interest in this research.

تبیین و تحلیل کارکرد سازه‌های آبی ایالت آسورستان ساسانی و ارتباط آن با فتح اعراب (۶۵۱-۵۹۰ م.)

کیخسرو خسروی نژاد^۱، سهیلا ترابی فارسانی^۲، اسماعیل سنگاری^۳

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.25730.2450>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۳

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۰۴-۱۷۹

چکیده

شاهنشاهان ساسانی برای کنترل قلمرو وسیع خود نیازمند منابع مالی ثابت بودند که یکی از روش‌های تأمین آن، ساخت سازه‌های آبی و گسترش کشاورزی بود. ایالت آسورستان به دلیل وجود رودهای دجله و فرات محل مناسبی برای اجرای طرح‌های توسعه طلبانه ساسانیان بود. فرمانروایان ساسانی به ناحیه جنوب آسورستان به دلیل حاصلخیزی و تراکم جمعیت لقب «دل ایرانشهر» را داده بودند. زمین‌های حاصلخیز این ایالت با برخورداری از منابع آبی کافی و به وسیله سیاست‌های آبرسانی ساسانیان، کشاورزی این منطقه را رونق بخشیده بود. ساخت شهرهای جدید و توسعه سازه‌های آبی در این ایالت، موجب افزایش جمعیت و گسترش زمین‌های زیر کشت گردید که افزایش درآمد مالیاتی دولت را در پی داشت. از سوی دیگر، سازه‌های آبی ساخته شده، مستلزم نظارت و نگهداری ویژه‌ای بود که توسط نیروی انسانی انجام می‌شد؛ هرچند دولت در طرح‌های آبرسانی سرمایه‌گذاری‌های فراوانی کرده بود، ولی عدم نگهداری و بازسازی آن‌ها به دلیل مشغول شدن ایرانیان در جنگ‌ها موجب گسترش تالاب‌ها شد. در واقع رونق اقتصادی، نیروی نظامی و دادگستری ساسانیان در حلقه‌ای به هم پیوسته با یکدیگر قرارداد داشت که زوال یکی از این سه مؤلفه می‌توانست نظام شاهنشاهی را سرنگون سازد. این پژوهش با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی، به دنبال یافتن پاسخی برای این پرسش است که ارتباط بین کارکرد سازه‌های آبی آسورستان و فتح آنجا به دست اعراب چگونه بوده است؟ یافته‌های پژوهش براساس داده‌های تاریخی نشان می‌دهند که پس از سلطنت «خسرو پرویز»، مشغول شدن ایرانیان در اختلافات داخلی و جنگ‌ها و عدم نگهداری و بازسازی سازه‌های آبی، موجب گسترش تالاب‌ها در آسورستان گردید و نواحی مهم کشاورزی توسط سیلاب‌های عظیم ویران شد. ایالت آسورستان که روزی بیشترین درآمد مالیاتی را نصیب ساسانیان می‌کرد، در سراسیمگی سقوط قرار گرفت. هم‌بستگی رونق اقتصادی با توان نیروی نظامی ساسانیان، باعث شد که زوال یکی، فروپاشی دیگری را در پی داشته باشد.

کلیدواژگان: ساسانیان، آسورستان، سازه‌های آبی، دجله، اعراب.

I. دانشجوی دکتری تاریخ ایران قبل از اسلام، گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران
II. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران (نویسنده مسئول).

Email: Tfarسانی@yahoo.com

III. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

ارجاع به مقاله: خسروی نژاد، کیخسرو؛ ترابی فارسانی، سهیلا؛ و سنگاری، اسماعیل، (۱۴۰۳). «تبیین و تحلیل کارکرد سازه‌های آبی ایالت آسورستان ساسانی و ارتباط آن با فتح اعراب (۶۵۱-۵۹۰ م.)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، (۴۰): ۱۷۹-۲۰۴. doi: 10.22084/nb.2023.25730.2450

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5298.htm?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

تشکیل حکومت مقتدر مرکزی که توسط ساسانیان دنبال می‌شد، برای گسترش سلطه سیاسی ایشان بر سرزمین پهناور ایران با آب‌وهوا و عوارض زمین‌شناختی گوناگون، نیازمند سپاهی ثابت و سازمان‌یافته داشت که مستلزم منابع مالی بود. منابع مالی و اقتصاد دولت ساسانی به شدت وابسته به کشاورزی بود و تمرکز دولت بر امور کشاورزی برای بهره‌برداری از مازاد محصولات کشاورزی ضرورت توجه به سازه‌های آبی مانند: پل‌ها، سدها، آبراه‌ها و قنات را ایجاد کرد (Gyselen, 1997). بسیاری از محققان بر تراکم و تعداد نسبتاً بالای سکونت‌های بزرگ و شواهدی برگرفته از سازه‌های آبی به صورت یکپارچه و فشرده در سرزمین میان‌رودان تأکید کرده‌اند که افزایش محصولات کشاورزی و تأمین مواد غذایی دسته‌های جمعیتی بزرگ‌تر در این منطقه، منابع مالی بیشتری را برای دولت از طریق مالیات بستن بر آن‌ها فراهم آورد و تأثیر چشمگیری بر اقتصاد ساسانیان داشت (Simpson, 2016:34-35). در واقع رونق اقتصادی، نیروی نظامی و دادگستری ساسانیان در حلقه‌ای به هم پیوسته با یک‌دیگر قرارداد داشت که زوال یکی از این سه مؤلفه می‌توانست نظام شاهنشاهی را سرنگون سازد (Morony, 1984:28). طرح‌ها و سازه‌های آبی بنا شده مستلزم نگاه‌داری و مراقبت ویژه بود و لای‌روبی منظم نهرها برای جلوگیری از پر شدن آن‌ها باید صورت می‌گرفت (برونر، ۱۳۹۳: ۱۷۵). گاهی اوقات خود سازه‌ها موجب خسارت‌هایی می‌شدند، از جمله در پادشاهی «قباد» سدی که در ناحیه سفلی کسکر ساخته شده بود، شکسته شد و بسیاری از زمین‌های آباد زیر آب رفت (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۱۴). در واقع در تمدن‌هایی مانند آن‌چه در آسورستان وجود داشت، کارهای حفاظتی به منظور جلوگیری از خسارات و طغیان رودها هم‌زمان با کارهای تدارکاتی انجام می‌گرفت (ویتفولگ، ۱۳۹۱: ۵۰). مطالعه منطقه آسورستان ساسانی از آنجایی اهمیت دارد که دشت سیلابی میان‌رودان با شهرهای تیسفون و سلوکیه، سال‌ها مرکز شاهنشاهی ایران محسوب می‌شدند و موضوعات مربوط به فتح آسورستان توسط اعراب تاکنون در ارتباط با سیستم‌های آبیاری به نگارش در نیامده است. در راستای این هدف، بهره‌گیری از اطلاعات باستان‌شناسی می‌تواند به روشن‌ساختن مجهولات این دوره تاریخی یاری دهد؛ البته نتایج پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، همواره رابطه‌ای دو سویه دارد و نتایج این پژوهش، علاوه بر استفاده پژوهشگران دوره تاریخی مذکور، می‌تواند مورد استفاده پژوهشگران سایر رشته‌ها از جمله باستان‌شناسی نیز قرار گیرد. بر این اساس و با توجه به تقارن زمانی هجوم اعراب و مختل شدن نگاه‌داری و تدارکات سیستم آبیاری ساسانیان، هدف این پژوهش، بررسی کارکرد سازه‌های آبی ایالت آسورستان ساسانی و ارتباط آن با فتح اعراب مسلمان خواهد بود.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: پرسشی که در این پژوهش عنوان می‌شود این است که، ارتباط بین کارکرد سازه‌های آبی آسورستان و فتح آنجا به دست اعراب چگونه بوده است؟ هم‌چنین فرض بر این است که عدم نگاه‌داری و بازسازی سازه‌های آبی، موجب گسترش تالاب‌ها در آسورستان و کاهش تولید محصولات کشاورزی شد و در نهایت به افول سیاسی و اقتصادی این ایالت انجامید که موجب سقوط آنجا را در برابر اعراب فراهم ساخت.

روش پژوهش: گردآوری داده‌ها در این پژوهش با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و روش پژوهش تاریخی با رویکرد توصیفی-تحلیلی بوده است.

پیشینه پژوهش

در ارتباط با عنوان و موضوع پژوهش، مطالبی از سایر پژوهش‌ها، از جمله موارد زیر در جهت تبیین هدف پژوهش مورد استفاده قرار گرفت. «آدامز» (۱۹۸۱ م.) در کتاب خود با عنوان سرزمین اصلی شهرها، به بررسی سکونتگاه‌ها و شهرهای دشت سیلابی مرکزی فرات می‌پردازد و پس از بررسی منابع آبی، سبک زندگی، الگوهای آبیاری و سازه‌های شهری، اطلاعات مفیدی دربارهٔ ارقام مالیاتی و جمعیتی شهرهای آسورستان بیان می‌کند. کتاب عراق پس از فتح مسلمانان که توسط «مورونی» (۱۹۸۴ م.) نوشته شده، به بررسی منطقهٔ میان‌رودان که در زمان ساسانیان آسورستان نام داشته، پرداخته و مطالب را در سه بخش اداری، مردمان یا ترکیب جمعیتی و جوامع مذهبی ارائه نموده است که حاوی نکات بسیاری در مورد شهرهای آسورستان در زمان هجوم اعراب می‌باشد. «سیمپسون» (۲۰۱۶ م.) در مقاله‌ای تحت عنوان «ارد میسان و سرزمین ماورای بصره در اواخر عهد باستان» که در کتاب تاریخ، فرهنگ و میراث بصره به چاپ رسیده است، نکاتی را در مورد کارکرد سازه‌های آبی در این منطقه بیان نموده است. «کریستن سن» (۲۰۱۶ م.) در کتاب خود با نام افول ایران‌شهر به بررسی شهرهای ایران‌شهر از منظر شبکه‌های آبیاری و محیط زیست از ۵۰۰ پ.م تا ۱۵۰۰ م. می‌پردازد. بخش دوم کتاب به میان‌رودان و خوزستان اختصاص دارد و سیستم‌های آبیاری و منابع آبی آسورستان بررسی شده و حاوی نکات ارزنده‌ای در این خصوص می‌باشد.

وضعیت سیاسی اقتصادی آسورستان

نام آسورستان در کتیبهٔ کعبهٔ زردشت «شاپور اول» و هم‌چنین به عنوان صفت در نام کتاب درخت آسوریگ (Āsōrīg) ضبط شده و تا همین اواخر پژوهشگران در باب معنی آن که بابل یا آشور باشد، اختلاف نظر داشته‌اند؛ زیرا در زبان پهلوی «آسوریگ» به معنای «بابلی» و در زبان سریانی به معنای «آشور» است (Widengren, 1987: 785). این منطقه نام‌های زیادی داشته و تقسیمات و محدودهٔ آن به شیوه‌های مختلف بیان شده است (جدول ۱).

► جدول ۱: نام‌های مختلف آسورستان به همراه محدوده و تقسیمات آن (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 1: Different names of Āsōrīstān with its boundaries and divisions (Authors, 2021).

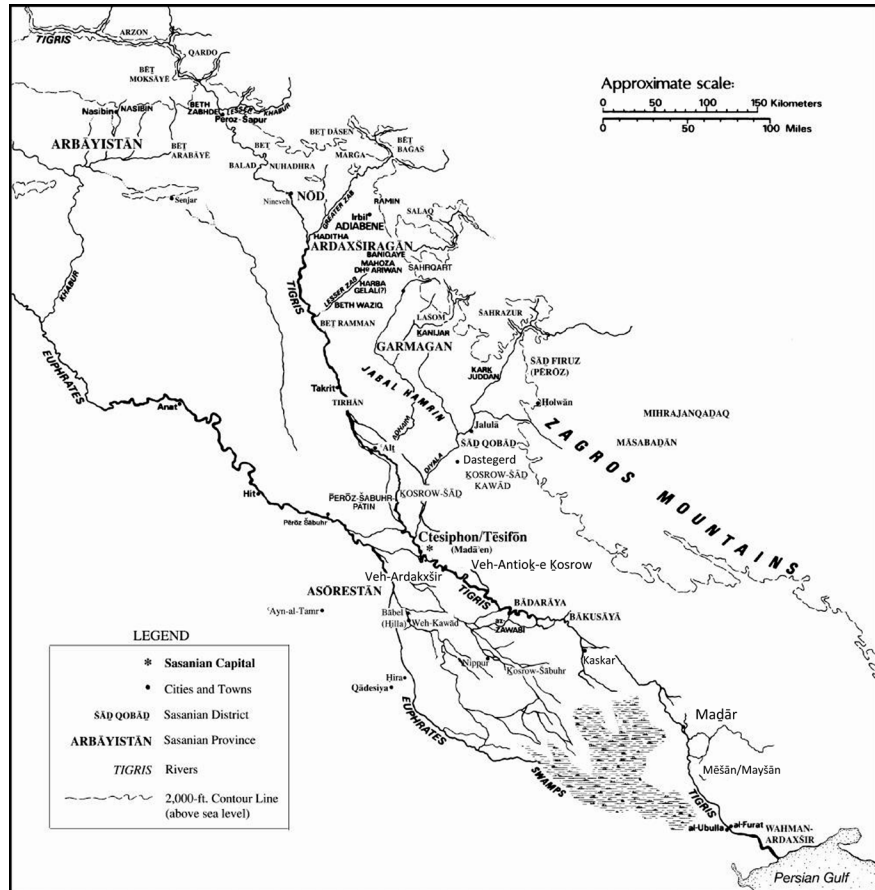
نام	تقسیمات و محدودهٔ جغرافیایی	منبع
سواد	تقسیمات: شاد فیروز، شاد هرمز، شاد قباد، بازیگان خسرو، شاد شاپور، شادبهن، العالی، اردشیر بابکان، به دیو ماسفان، به‌قباد اعلی، به‌قباد اوسط و به‌قباد اسفل. محدوده: بیان نشده است.	ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۹-۷
سواد یا عراق	تقسیمات: حلوان، شادقباد، خسره شادهرمز، ارن‌دین کرد، خسره شاپور، خسره شادبهن، العالی، اردشیر بابکان، روین باسعار(دیوماسفان)، به‌قباد بالا، به‌قباد وسط و به‌قباد پایین. محدوده: بیان نشده است.	قدامه، ۱۲۷۰: ۱۲۲-۱۲۸
سورستان یا سواد	تقسیمات: تنها ذکر شده که دارای ۱۲ استان است. محدوده: از موصل در شمال تا فرات بصره در جنوب و حد شرقی آن، حلوان و حد غربی آن عذیب در کنار بادیه.	ابن رسته، ۱۳۶۵: ۱۲۴-۱۲۰
عراق	تقسیمات: بیان نشده است. محدوده: حد غربی آن جزیره و بادیه، حد جنوبی آن دریای فارس و خوزستان، حد شرقی آن جبال تا حلوان و حد شمالی آن حلوان تا جزیره.	ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۲۸

به احتمال زیاد مرزهای شهرها و مناطق ساسانی تا دوران اسلامی تداوم داشته است و این موضوع به ما این امکان را می‌دهد تا از مطالب آن‌ها درباره دوره ساسانی نیز استفاده نماییم (Miri, 2012: 101). در زمان ساسانیان، آسورستان شامل منطقه موصل نمی‌شد و «ابن حوقل» آن را به عنوان یک دشت سیلابی واقعی در جنوب خط تکریت/الانبار به عبادان مشخص می‌کند و به این ترتیب شامل کسکر و میشان هم می‌شود که گاهی به طور جداگانه اداره می‌شدند (Christensen, 2016: 292).

ایرانیان در این منطقه بیشتر در پست‌های نظامی، اداری و اقتصادی گمارده می‌شدند، از جمله: خدمت در دربار (Morony, 1984: 181). اعراب به طور مستمر به برخی مناطق این ایالت دست‌اندازی می‌کردند و اسیران رومی و غسانی و تبعیدیان جنگی جمعیت آنجا را افزایش داده بود که از طریق فرآورده‌های کشاورزی مشتمل بر کشت فراوان جو و گندم تغذیه می‌کردند (برونر، ۱۳۹۳: ۱۶۵). برخی از پژوهشگران از جمله «آدامز» جمعیت این منطقه را در اوج قدرت و شکوفایی سلسله ساسانی نزدیک به دومیلیون نفر محتمل می‌داند (Adams, 1981: 252)، ولی به دلیل نیروی کار موردنیاز سیستم‌های آبیاری این منطقه، داشتن جمعیتی در حدود پنج میلیون نفر قبل از شروع طاعون در سال ۶۲۸ م. چندان غیرمنطقی نیست (Christensen, 2016: 99)؛ اگرچه این ارقام جمعیتی مبالغه‌آمیز به نظر می‌رسد، ولی به عقیده آدامز بدون تردید جمعیت آسورستان در آن زمان در بالاترین حد خود قرارداد است (Adams, 1981: 209). تأمین معیشت چنین جمعیتی بی‌گمان به وسیله کشت‌زارهای وسیع این ایالت صورت می‌گرفت. زمین‌های حاصلخیز این ایالت که از منابع آبی کافی برخوردار بوده است و سیاست‌های آبرسانی ساسانیان، کشاورزی این منطقه را رونق بخشیده بود و علاوه بر کشت حبوبات، فعالیت‌های باغداری نیز که عموماً تولید خرما بوده، رواج داشته است (دریایی و رضاخانی، ۱۳۹۷: ۷۹). به نظر می‌رسد که محصولات سایر استان‌ها نیز در پایتخت و شهرهای اطراف به مصرف می‌رسید که «مقدسی» فهرستی از آن‌ها را ذکر کرده و بدین ترتیب نیازهای جمعیت منطقه تأمین می‌شده است (لسترنج، ۱۳۷۷: ۸۸).

ایالت آسورستان به دلیل کاشت محصولات کشاورزی فراوان و جمعیت زیاد از لحاظ اقتصادی و کسب مالیات برای ساسانیان حائز اهمیت بوده است، به ویژه این که پس از اصلاحات «خسرو انوشیروان» تمرکز دولت بر درآمدهای مالیاتی افزایش یافته بود. درآمدهای دولت ساسانی از ناحیه سواد آسورستان در زمان «قباد» صد و پنجاه میلیون مثقال درهم و در زمان «خسرو پرویز» به حدود چهارصد و بیست میلیون مثقال رسید، در صورتی که مالیات کل کشور در زمان او ششصد میلیون مثقال بود (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۰-۱۹). با مقایسه این ارقام با دوره عباسی می‌توان دریافت که ناحیه سواد، یعنی جنوب آسورستان، به تنهایی ۵/۲ کل مالیات را به دولت ساسانی می‌پرداخت (آلتهایم و اشتیل، ۱۳۹۱: ۴۵)؛ در واقع آسورستان که منطقه میان‌رودان را شامل می‌شد، به وسیله اعراب به دو قسمت سفلی و علیا تقسیم شده بود که ناحیه سفلی همان بابل قدیم یا سواد، دارای زمین‌های حاصلخیز بود و ناحیه علیا که به آن «جزیره» می‌گفتند، زیرا توسط دجله و فرات و نهرهای فرعی آن‌ها احاطه شده بود

و دارای زمین‌های سنگلاخی بود (لسترنج، ۱۳۷۷: ۴-۳). فرمانروایان ساسانی به ناحیه سواد به دلیل حاصلخیزی و تراکم جمعیت لقبِ دل‌ایران‌شهر را داده بودند که این مزیت حاصل کار پر زحمتِ ساخت و نگهداری سازه‌های آبی در مقیاس بزرگ بود (Christensen, 2016: 47).

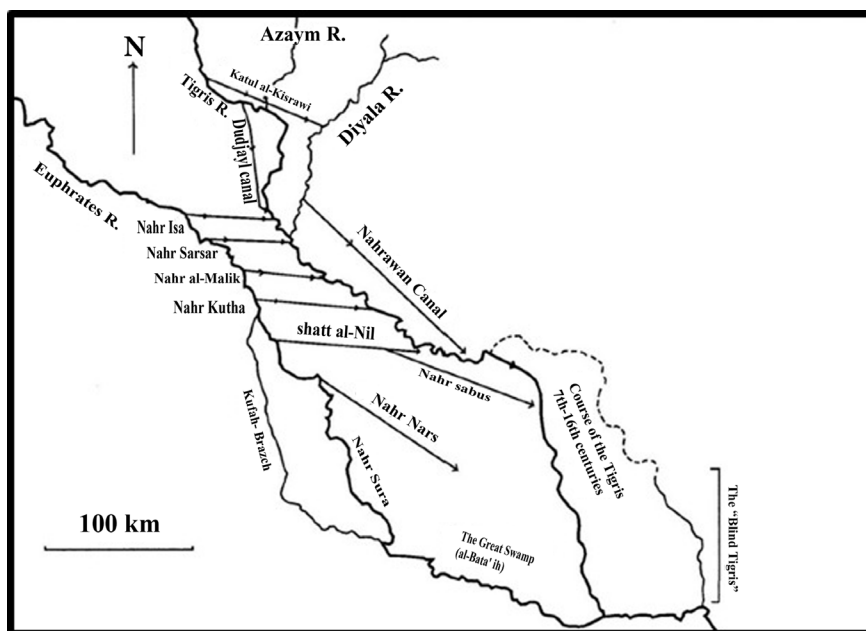
► نقشه ۱: خورباران یا کوست غرب ساسانی مشتمل بر آسورستان و شهر مرکزی مدائن (Morony, 2012).

Fig. 1: Khurbaran or one-quarter of the Sasanian western realm including Āsōristān and the central city of Madā'en (Morony, 2012).

گسترش سازه‌های آبی در آسورستان

بررسی‌های باستان‌شناسی و آثار متنی گواهی می‌دهند که در زمان ساسانیان، به‌ویژه در میان رودان تلاش‌های عظیم صورت‌گرفته برای شهرسازی همگام با گسترش سیستم‌های آبیاری و بهره‌برداری وسیع از زمین‌های زیرکشت بوده است (دریایی، ۱۳۹۷: ۱۲۴). شواهد زیادی از افزایش تعداد و تراکم سکونتگاه‌ها همراه با تشدید ساخت کانال‌های آبیاری در این منطقه وجود دارد (Adams, 1981: 252). گسترش شهرسازی‌ها در دوره ساسانی که در پایان قرن پنجم میلادی از سرگرفته شد، با یک سازماندهی مجدد مالی در دوران قباد اول و خسرو انوشیروان هم‌زمان بود و با توجه به این‌که این سازماندهی مجدد درست در زمانی صورت‌گرفت که شاهنشاهان ساسانی شهرسازی‌های مجددی را انجام می‌دادند، به احتمال زیاد این رویداد بخشی از یک طرح گسترده‌تر برای افزایش کسب درآمد از مرکز شاهنشاهی بوده است که این امر با شهرسازی در کرانه شرقی دجله آغاز شد و شامل ساخت

کانال و هم‌چنین بنای شهرها و تبعیدها بود (Christensen, 2016: 60-70). توسعه مراکز شهری در امتداد کانال‌های اصلی رودخانه‌ها و سرمایه‌گذاری قابل توجه در زیرساخت‌های آن‌ها و هم‌چنین نگه‌داری از آبراهه‌ها در جنوب آسورستان، ارتباط تنگاتنگ مراکز شهری با طرح‌های مدیریت آب در مقیاس بزرگ را اثبات می‌کند (Simpson, 2016: 44). کاوش‌های باستان‌شناسی در دو استان حاصلخیز جنوبی آسورستان به نام «شاد شاپور» و «شاد بهمن»، جدول‌های منظم آبیاری را به همراه آثار کاخ‌های شاهان ساسانی، در سراسر آن منطقه آشکار ساخت (محمدمی‌ملایری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۱۰۸). هم‌چنین تأسیس منطقه «به‌قباد» توسط «قباد اول» در منطقه بین نهر سور و کانال صراط احتمالاً بازتابی از طرح‌های اسکان و گسترش مجموعه کانال صراط است (Christensen, 2016: 70)؛ بدین ترتیب، سازه‌های آبی برای اجرای شهرسازی ساسانیان از اهمیت، ویژه‌ای برخوردار بوده است و اغلب یک سیستم پیچیده تأمین آب درمورد یکی از شهرهای ساسانی به اثبات رسیده است (Simpson, 2017: 43).

نقشه ۲: تعدادی از کانال‌ها و سازه‌های آبی آسورستان (Christensen, 2016: 53).

Fig. 2: Several canals and water structures of Āsōristān (Christensen, 2016: 53).

یکی از بزرگ‌ترین طرح‌های مدیریت آب در طول دومین دوره از شهرسازی ساسانیان در ساحل شرقی دجله، ساخت کانال‌هایی در این منطقه بود. عامل کلیدی گسترش مجموعه قطول الکسروی (نهروان)، سیستم آبرسانی غول‌پیکری بود که از طریق حذف عوارض زمین‌شناختی قابل ملاحظه و برنامه‌ریزی منظم اجرا شد و نام‌گذاری آن به نام «خسرو اول» به عنوان سازنده صحیح به نظر می‌رسد، ولی حداقل بخشی از کانال نهروان ممکن است قبل از انوشیروان اجرا شده باشد؛ برای مثال، با اسکان سواره‌نظام توسط قباد اول در منطقه نهروان که حفظ و نگه‌داری آن‌ها به وسیله گسترش زراعت در منطقه تأمین شده است (Christensen, 2016: 70). در کنار دستکرت‌الملک یا همان دستگرد، منطقه طرارستان قرار داشت که

پادشاهان ساسانی در آنجا نهرهایی را جاری ساخته، که برخی از آن‌ها از نهروان سرچشمه می‌گرفت و در آنجا کاخ‌ها و آثاری شگفت‌انگیز بنا کردند (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۴۴). کانال مذکور بزرگ‌ترین و پهن‌ترین آبراهه دست‌ساز دنیای قدیم بوده و انشعابات متعدد آن اراضی شرق دجله، یعنی استان‌های شاد هرمز، شاد قباد و بازیگان خسرو را سیراب می‌کرد (محمدی‌ملایری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۴۳)؛ در واقع می‌توان گفت ساخت‌وسازهای آبی در آسورستان در ارتباط با ملاحظات نظامی و اقتصادی بوده است که نظیر آن‌ها را می‌توان در سایر نقاط فلات ایران نیز مشاهده کرد؛ برای مثال، بقایای یک سد بزرگ در قوت‌آباد در ۲۰ کیلومتری شمال جهرم بین لار و دارابگرد به چشم می‌خورد که دقیقاً به پادشاهی «شاپور دوم» بازمی‌گردد و نشان می‌دهد در این ناحیه، یعنی پارس جنوبی ساخت‌وسازهایی برای جمع‌آوری و ذخیره‌سازی آب در دوره ساسانی موجب گسترش شهرنشینی گردید که انگیزه این کار در ملاحظات نظامی بود (Christensen, 2016: 165-166).

در اواسط قرن ششم میلادی آسورستان تحت حکومت ساسانیان، شبکه‌ای از سازه‌های آبی را شامل می‌شد که کاربرد دوگانه دفاعی و ترابری داشتند (هاوارد-جانستون، ۱۳۹۲: ۱۵۹-۱۵۸). شواهد باستان‌شناسی تأیید می‌کنند که دولت ساسانی با این کار نه تنها برداشت‌های سالانه را حفظ می‌کرد، بلکه باعث ایجاد خطوط ارتباطی و وسایل حمل‌ونقل می‌شد و در این دوره تعداد کانال‌ها در نقش موانع آبی دو برابر گردید؛ زیرا می‌توانستند باعث نظارت و دفاع از محل‌های آمد و شد کلیدی باشند؛ برای مثال، «خندق شاپور» که در شرح لشکرکشی‌های «ژولین»، «هرالکیوس» و «اعراب» بیان شده، چنین کاربری داشته است (Simpson, 2017: 44). «نهر عیسی» که از فرات جدا می‌شد و قابل کشتیرانی بود، از آن به‌عنوان کانالی جهت حمل‌ونقل کالاها استفاده می‌شد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۸۵).

اهمیت مالکیت و طرز استفاده از منابع آبی در این دوره، چنان افزایش یافته بود که دیوانی با نام «دیوان آب» تأسیس شد و کار آن نظارت و سرپرستی امور آبی مانند ساخت بندها و سدها و ثبت نقل‌وانتقال منابع آبی بوده است (محمدی‌ملایری، ۱۳۷۹، ج ۵: ۱۴۳-۱۴۲). مقدار آب سازه‌ها باید کنترل و محدود می‌شد تا امکان بهره‌برداری از آن‌ها در فصل تابستان نیز فراهم شود و به مزیت آبیاری دائمی دست یافت (برونر، ۱۳۹۳: ۱۷۵). گاهی شاهنشاهان ساسانی به دلیل حساسیت زیاد و اطمینان از گرفتن نتیجه مطلوب به امور ماوراءالطبیعه نیز توسل می‌جستند؛ برای مثال، خسرو دوم برای ساختن سدی بر رودخانه دجله ۳۶۰ تن از ستاره‌شناسان و غیب‌گویان و جادوگران را به‌عنوان مشاور به‌منظور تعیین زمانی مناسب به‌کار گرفت، ولی چون به نتیجه مطلوبی نرسید، به زندگی بسیاری از آنان پایان داد (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۵۲۳).

آسورستان در آستانه هجوم اعراب

با توجه به بازه زمانی پژوهش، لازم است اهمیت و جایگاه آسورستان در زمان شاهنشاهی خسرو دوم تبیین شود. خسرو پرویز برای رسیدن به قدرت و جلب نظر

بیزانسی‌ها برای کمک به او، در ابتدا به آن‌ها وعده داده بود تا علاوه بر ارمنستان برخی از شهرستان‌های آسورستان را که به زبان سریانی تکلم می‌کردند، به رومیان واگذار کند (کولسنیکف، ۱۳۸۹: ۱۱۳)، ولی پس از تثبیت قدرت، خسرو پرویز نه تنها شهرهایی را واگذار نکرد، بلکه به فکر تصرف سوریه و ضمیمه کردن آن به استان‌های غربی کشور افتاد. این سیاست از آنجایی ناشی می‌شد که گسترش کشاورزی و رشد سرمایه‌های محلی در آسورستان لزوم ارتباط بین این منطقه با منطقه شام یا همان سوریه را به وجود آورد (رویدادنامه خوزستان، ۱۳۹۵: ۳۰-۲۵). پدیده دیگری که در ایام سلطنت خسرو پرویز شهرهای آسورستان را دستخوش تغییر و دگرگونی ساخت، طغیان رودهای دجله و فرات بود. عظمت آن به حدی بود که بسیاری از نواحی و کشتزارها به زیر آب رفت و در سدهای این منطقه شکاف‌های بزرگی به وجود آمد و خسرو پرویز برای کنترل اوضاع، بسیار هزینه کرد و شدت عمل بسیار نشان داد؛ به گونه‌ای که در کنار یکی از شکاف‌ها در یک روز ۴۰ تن از سدسازان را به دار آویخت، ولی اثری نداشت (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۱۵-۴۱۴). از جمله این سدها که در اثر طغیان تخریب شد، سد بزرگ دجله العوراء یکی از شعبات رود دجله بود که از نزدیکی بصره کنونی می‌گذشت و با وجود صرف مال فراوان، خسرو موفق به بستن آب نشد و بسیاری از کشتزارها زیر آب رفت و تهاجمات بعدی اعراب نیز ایرانیان را از بازسازی آن بازداشت (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳، ج ۲: ۵۵۷-۵۵۶).

ذکر این نکته ضروری است که هرچند دولت در طرح‌های آبرسانی سرمایه‌گذاری‌های فراوانی کرده بود، ولی این سازه‌ها در صورت عدم نگه‌داری مستعد خراب شدن بودند و مشغول شدن ایرانیان در جنگ‌ها و عدم بازسازی آن‌ها موجب گسترش تالاب‌ها شد (Simpson, 2016: 43). هم‌زمان با این حوادث، حتی قسمتی از ایوان کسری نیز در اثر طغیان دجله تخریب شد (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۶۴۰). بیشتر قسمت‌های ایالت، به ویژه منطقه دیاله، شمال و شرق دجله میانی، متروکه شد و جمعیت منطقه ریزش قابل توجهی داشت (Adams, 1981: 252). استانی که متحمل بیشترین خسارات شد، استان کسکر یا شادشاپور بود که بیشتر زمین‌های آنجا به مرداب تبدیل شد و در آینده این مرداب‌ها چنان گسترش یافت که بنا بر گفته «مسعودی» شمار استان‌های این ایالت از ۱۲ به ۱۰ کاهش یافت (کولسنیکف، ۱۳۸۹: ۲۰۱). احتمالاً این کاهش مربوط به سازماندهی مجدد واحدهای اداری پس از طغیان بوده است. بدون شک حوادث اخیر، بخش عمده‌ای از محصولات کشاورزی ایالت را تباه ساخت و مردم را بیشتر گرفتار مشکلات اقتصادی نمود. روایت است که فقر چنان در بین مردم گسترش یافته بود که یک کبوتر را به قیمت یک درهم می‌فروختند و از گرسنگی مردم هلاک می‌شدند (قمی، ۱۳۶۱: ۱۸۰). مسائل پیش آمده سرانجام باعث شد که بزرگان و افراد با نفوذ خاندان سلطنتی، خسرو پرویز را از سلطنت برکنار نمود و پسرش «شیرویه» را به پادشاهی برگزیدند.

در دوره شیرویه یا قباد دوم، بلای دیگری گریبان‌گیر شهرها شد و آن شیوع بیماری طاعون بود. این بیماری همه‌گیر که شهرهای آسورستان را درنوردید و بیش از نیم یا به روایت دیگر یک-سوم جمعیت شهرها را از بین برد (مسعودی، ۱۳۸۲،

ج ۱: ۲۷۴). تلف شدن حدود ۳۰٪ جمعیت در این واقعه محتمل به نظر می‌رسد که علاوه بر آثار مخرب جمعیتی، اقدامات ترکیبی محیطی و انسانی را برای ساخت و نگه‌داری سازه‌های آبی و گسترش کشاورزی مختل کرد (Christensen, 2016: 81-83). اقتصاد منطقه که برپایه کشاورزی بود و قبل از شروع حملات اعراب به اوج خود رسیده بود، به طور جدی رو به زوال گذاشت (Adams, 1981: 252). قسمت‌های حیاتی سیستم آبیاری ساسانیان در نتیجه جنگ‌های داخلی، طاعون و سیل در آستانه فروپاشی قرارداشت (Christensen, 2016: 85)؛ درواقع، رونق اقتصادی، نیروی نظامی و دادگستری ساسانیان در حلقه‌ای به هم پیوسته با یک‌دیگر قرارداشت که زوال یکی از این سه مؤلفه می‌توانست نظام شاهنشاهی را سرنگون سازد (Morony, 1984: 28). «وقتی در ۱۲ ه.ق. ۶۳۳ م. اولین ارتش‌های اسلامی در حاشیه آسورستان ظاهر شدند، با شاهنشاهی ایرانی روبه‌رو شدند که به دلیل سال‌ها جنگ متمادی از نظر مالی و تجهیزات فرسوده شده بود؛ میان رودان شمالی و درآمدهای مالیاتی آن‌را به بیزانسی‌ها واگذار کرده بود؛ با پرداخت غرامت سالیانه به بیزانسی‌ها به عنوان بخشی از معاهده صلح دچار بار مسئولیت زیادی شده بود؛ به تازگی یک دوره اختلافات جناحی در خاندان سلطنتی ظاهر شده بود؛ شاهد آن بود که نواحی مهم کشاورزی توسط ارتش بیزانس و سیلاب‌های عظیم ویران شده‌اند؛ و سرانجام این‌که اتحاد خود را با عوامل اصلی ثباتش در مرزهای بیابانی قطع کرده بود» (Donner, 1981: 172).

در ادامه، لازم است نقش سازه‌های آبی شهرهای آسورستان در ارتباط با فتوحات اعراب بررسی شود. این شهرها علاوه بر قرارداشتن در مسیر فتوحات اعراب، بنابر گفته جغرافی‌دانان مسلمان، از لحاظ اقتصادی، سیاسی یا نظامی، دارای اهمیت ویژه‌ای بوده‌اند؛ هرچند بسیاری از شهرها در وقایع فتوح ویران شدند، ولی برخی دیگر توانستند با نام جدیدی در دوران اسلامی به حیات خود ادامه دهند. در این پژوهش اجتناب‌ناپذیر است که برای روشن شدن مطلب برخی روایات مربوط به فتوح ذکر شود.

فتح حیره و کسکر یا شادشاپور

در واقع، شاپور اول به منظور دفاع از مرزهای کشور در برابر تهاجم قبایل عرب و جابه‌جایی سپاهیان در مرزهای غربی و هم‌چنین نظارت بر راه‌های بازرگانی حیره را بنا کرد (برونر، ۱۳۹۳: ۱۶۲). در اواخر دوره ساسانی بخش شمالی و غربی حیره که برابر بیزانس و اعراب قرارداشت، توسط راه‌بندها و کانال‌های آبی دفاعی محافظت می‌شد که در پادشاهی خسرو پرویز بر استحکام آن‌ها افزوده شد (شهرستان‌های ایران‌شهر، ۱۳۸۸: ۷۰). این مطالب نشان می‌دهد ساسانیان همواره به خطر بالقوه اعراب آگاهی داشتند و یک سری استحکامات دفاعی را به منظور محافظت از زمین‌های حاصلخیز غرب شاهنشاهی برآورده بودند که از هیت در شمال تا بصره امروزی در جنوب امتداد داشت و قلعه‌های کوچکی زیر نظر شهرهای بزرگ‌تر، بر نقاط مهم این شبکه ارتباطی نظارت می‌کردند (Howard-Johnston, 2012: 97).

هم‌چنان‌که سازه‌های دفاعی حیره به‌عنوان دژ در مقابل دست‌اندازی‌های اعراب بیابانگرد به‌کار می‌رفت؛ از سوی دیگر، برای اعرابی که از سمت بیابان به مرزهای غربی ایران می‌تاختند، کلید فتح آسورستان و پایتخت ساسانیان بود (Frye, 1977: 55). یکی از اقدامات نسنجیده خسرو پرویز در تضعیف نیروی دفاعی حیره به قتل رساندن «مردانشاه»، اسپهبد نیمروز از اسپهبدان لایق و توانا بود و به گفته «طبری» کسی هم‌تراز او نبود (طبری، ۱۳۸۳، ج ۲: ۷۷۸). علاوه‌بر آن، جنگ‌های خونین خسرو پرویز با هراکلیوس هم‌چنان‌که سپاهیان زبده و حرفه‌ای ساسانی را از بین برد، او را از نوسازی و تعمیر استحکامات جنوبی آسورستان و حیره بازداشت (فرخ، ۱۳۹۲: ۱۲۴)؛ از سوی دیگر، شتابزدگی در تصمیم‌گیری به‌وسیله مرزبان حیره به نام «آزادبه»، در فتح حیره بی‌تأثیر نبوده است؛ زیرا او به پسر خود، «مهران» دستور داد تا خندقی را که برای دفاع از حیره و پایتخت ساخته بودند، با تغییر مسیر فرات بخشکاند تا کشتی‌های اعراب به گل بنشینند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۴۹۶؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۳، ج ۳: ۱۲۷۷). احتمالاً این خندق همان خندق شاپور بوده است و نتیجه این‌کار، تضعیف توان دفاعی شهر و حتی پایتخت در نبردهای بعدی بود. پس از فتح حیره، راه تصرف دیگر شهرهایی که دفاع از آن‌ها بر عهده پادگان حیره بود باز شد و تاخت‌وتاز اعراب حتی به کلوادی یکی از محل‌های جنب تیسفون و کسکر نیز رسید (محمدی‌ملایری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۶۷).

استان کسکر یا شادشاپور از مناطق ویژه کشاورزی ساسانیان بوده که تولیدات آنجا نشان می‌دهد، بیشتر جمعیت آنجا از کشاورزان تشکیل شده بود. این ناحیه برنج بسیار مرغوب به سایر بلاد صادر می‌کرد و از لحاظ دامداری و دامپروری نیز مشهور بود (لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۷-۴۶). کسکر در سال ۶۲۴م. برای پاسداشت خدماتی به تیول «نرسی» پسر خاله خسرو پرویز درآمد بود که با یک دژ مستحکم محافظت می‌شد (Morony, 1984: 186). به دلیل گسترش حضور اعراب در منطقه و تأخیر در اعزام نیروی کمکی از پایتخت، آن‌ها با سپاه خود که بیشتر آن‌را اقوام پارتی تشکیل می‌داد، از اعراب شکست‌خورده و گریختند (Pourshariati, 2008: 212-213). این امر، موجب تضعیف منابع مالی ساسانیان جهت تدارکات بیشتر جهت مقابله با اعراب بود (محمدی‌ملایری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۲۶-۳۲۵). پس از فتح حیره و هم‌چنین کسکر که از مناطق مهم کشاورزی ایران بود، اعراب هرچه بیشتر به تیسفون نزدیک شده و این رویداد «یزدگرد سوم» را که در آن هنگام بر تخت سلطنت ایران نشسته بود، برانگیخت تا دست به اقدام جدی علیه هجوم اعراب بزند و سپاهیان ایران برای این منظور در قادسیه گردآمدند. پس از نبرد قادسیه، حیره شکوه و عظمت گذشته خود را از دست داد. به تدریج مهاجرانی از اعراب، شهرها و منزلگاه‌های خالی از سکنه را که ایرانیان پس از مهاجرت از خود به جا گذاشته بودند، تصرف کردند. بسیاری از ایرانیان ناراضی نیز که در زمان حکومت ساسانیان به کشورهای اطراف تبعید یا پناهنده شده بود، بازگشته و به خدمت اعراب درآمدند. مصالح قصرها و ساختمان‌های حیره برای بناهای کوفه توسط اعراب استفاده شد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۴۵۰) و بدین ترتیب حیره روبه ویرانی نهاد.

فتح انبار یا پیروز شاپور

«انبار» که در زمان ساسانیان «پیروز شاپور» خوانده می‌شد، جزو «استان العال» یا به عبارت دیگر «استان بالا» در آسورستان بود (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۸). اهمیت شهر انبار از دو جهت بود؛ یکی آن‌که، همان‌طور که ذکر شد مایحتاج زندگی ساکنان حیره و هم‌چنین تجهیزات نظامی سپاهیان غرب از آنجا تأمین می‌شد؛ و دیگر آن‌که، در دهانهٔ اولین نهر بزرگی بود که از فرات جدا می‌شد و قابل کشتیرانی بود (لسترنج، ۱۳۷۷: ۷۲). نیروهای مستقر در انبار، وظیفهٔ محافظت از نهرالملک را بر عهده داشتند که در بالای پایتخت به دجله متصل می‌شد (Howard-Johnston, 2012: 100). به نظر می‌رسد مکان شهر به خوبی توسط بنیان‌گذار آن، شاپور اول سنجیده شده است و علاوه بر راه‌های زمینی، راه آبی نیز امکان ارسال سریع محموله‌های شهر را به سایر نقاط فراهم می‌آورد. این شهر بر سر دو راه اصلی واقع شده بود؛ یکی، راه زمینی که از طریق آن به تیسفون و جادهٔ خراسان متصل می‌شد، و دیگری همان راه آبی که از طریق آن به خلیج فارس و آب‌های آزاد راه داشت (محمدی ملایری، ۱۳۷۹، ج ۱: ۱۹۱).

اولین هجوم‌های اعراب به سمت انبار در زمان شورش و برتخت نشستن «شهروراز» اتفاق افتاد (Pourshariati, 2008: 201). اوضاع آشفتۀ سیاسی پایتخت و پیشرفت تدریجی مسلمانان از سمت حیره مانع از دفاع سازمان‌یافته در مقابل اعراب می‌شد. در این زمان پادگان‌های نظامی که وظیفهٔ دفاع از شهرهای مرزی را برعهده داشتند، تخلیه و مردم درون دیوارهای شهرها پناه می‌گرفتند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۶۲۰؛ ابن اثیر، ۱۳۸۳، ج ۳: ۱۳۴۳). دو رویداد در کامیابی اعراب در فتح انبار بی‌تأثیر نبوده است؛ یکی، این‌که سپاهیان اسلام قبلاً مناطق اطراف را از برج‌ها و دژهای نظامی به منظور اطمینان از پشت‌سر خود پاک‌سازی کرده بودند؛ و دیگر این‌که، اعراب مسیحی منطقه نیز به کمک مسلمانان در منطقه می‌جنگیدند (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۶۳-۳۶۰)؛ هرچند انبار به تصرف اعراب درآمد، ولی به نظر می‌رسد که به سرنوشت حیره دچار نشد و حدود سه قرن بعد که «اصطخری» از آنجا بازدید می‌کند، آن را شهری آباد با کشاورزی پُررونق ذکر می‌کند که هم‌چنان نقش خود را به‌عنوان تأمین‌کنندهٔ نیازهای پایتخت آن زمان، یعنی بغداد حفظ کرده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۷۹). اعراب پس از تصرف انبار حملات خود را به سمت سایر استان‌ها به منظور گسترش متصرفات خویش انجام دادند که از آن جمله منطقهٔ جزیره در شمال انبار بود.

فتح ابله و مذار

این دو شهر در استان شادبهمن واقع بودند که توسط دجله و فرات آبیاری می‌شد و ابله که از لحاظ بازرگانی و نظامی اهمیت ویژه‌ای در آسورستان داشت، به دشت میشان نیز مشهور بوده است (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۸). شهر مذار، میشان نیز خوانده می‌شد و حاکم‌نشین استان شادبهمن به‌شمار می‌رفت (لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۶). به دلیل اهمیت این استان، از بزرگان خاندان‌های هفت‌گانه، شخصی به نام

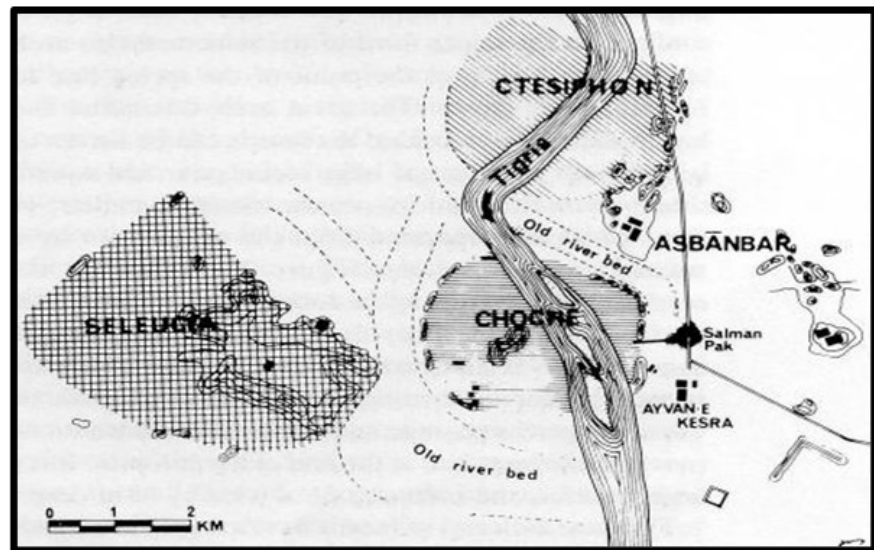
«هرمز» از سوی خسرو پرویز به حکومت آنجا منصوب شده بود که تا زمان حمله اعراب بر آنجا فرمان می‌راند (محمدی ملایری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۶۵). در شهر مذار نیز بزرگان و اشراف ساکن شده بودند که از آبادترین مناطق جنوب آسورستان به شمار می‌رفت (محمدی ملایری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۳۳). البته به عنوان یکی از مستحکم‌ترین و مجهزترین پایگاه‌های ایران به شمار می‌رفت و نیروهای نظامی در آن شهر در دو جبهه دریایی و زمینی با متجاوزان پیکار می‌کردند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۴۸۵). در اواخر دوران ایران باستان، این منطقه در اتصال دو ربع غرب و جنوب شاهنشاهی شامل آسورستان و خلیج فارس بسیار مهم بود (Simpson, 2016: 44). مسلمانان، تنها با ۳۰۰ سپاهی توانستند این شهر را در سال ۱۴ هـ. ق. / ۶۳۵ م. فتح کنند (ابن اثیر، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۴۰۰). پس از فتح، شهر پادگانی بصره در مجاورت قلعه‌های ساسانی در مرز بیابان توسط اعراب جایگزین آن شد و جمعیت بزرگی از ایرانیان، احتمالاً از ابله به آنجا منتقل شدند (Simpson, 2016: 39-41). از آنجا مسلمانان به سمت شهر حاکم نشین مذار حرکت کردند. مرزبان مذار نیز توانست در برابر سپاه انبوه اعراب مقاومت نماید و پس از اسارت، گردن زده شد و سپاهیان در آب‌های منطقه غرق شدند و بلافاصله پس از آن نیز ابرقباد به دست مسلمانان گشوده شد (طبری، ۱۳۸۳، ج ۵: ۱۷۷۳؛ بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۸۰).

غرق شدن سپاهیان در مرداب‌هایی بود که از شکسته شدن سدها به وجود آمده بود و این استان تنها جایی بود که ایرانیان هم با طغیان رودها روبه‌رو بودند و هم با هجوم اعراب؛ زیرا هر دو شهر ابله و مذار در شرق این مرداب‌ها قرار داشتند (لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۶). نکته قابل توجه این‌که، مذار در نزدیکی سدّی به نام «عبدسی» قرار داشت و بعید نیست که مهاجمان عرب برای این‌که عرصه را بر مرزبان مذار و سپاهیان ایران تنگ نمایند، خود اقدام به شکستن این سد نموده و بدین ترتیب به شکست سپاهیان ایران و تخلیه منطقه روند سریع‌تری بخشیدند (محمدی ملایری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۹۲). بسیاری از مناطق بین مذار و فهم‌السیلح (نزدیک شط‌الحدر امروزی) آبرسانی خود را از دست دادند (Christensen, 2016: 73). آن‌چه مسلم است، مردم مجبور به تخلیه شهرها شدند و بسیاری از زمین‌های کشاورزی از بین رفت، که در افول این شهرها تأثیر به‌سزایی داشت؛ هم‌چنین قایق‌ها می‌توانستند از طریق کانال مذار و پس از طی مسیر شرقی دجله راهی تیسفون شوند (Simpson, 2016: 42).

بدین ترتیب با فتح شهرهای مهم نظامی مانند ابله و حیره، عملاً راه فتح تیسفون بر روی اعراب گشوده شد و امکان کمک‌رسانی از فلات ایران به سمت تیسفون تا حد نسبتاً زیادی غیرممکن شد؛ زیرا تنها راه زمینی که از کوهستان‌های دشوار زاگرس می‌گذشت، باقی مانده بود و راه‌های آبی به سمت پایتخت از طریق ابله مسدود ماند. سازه‌های آبی که ساسانیان برای تمرکز قدرت خویش بر شهرهای ایران گسترش داده بودند، به آسانی برای فتح شهرها توسط اعراب مورد استفاده قرار می‌گرفت، تا سراسر آسورستان را تصرف نمایند.

فتح مدائن

نهرهای دجله و فرات که در ناحیه تیسفون به هم پیوند می‌خورد، آن را به محلی مناسب و طبیعی برای بنای پایتخت تبدیل کرده بود. ظاهراً پایتخت ساسانیان از هفت شهر تشکیل شده بود که اعراب به آنجا «مدائن» یا «شهرها» می‌گفتند (Frye, 1977: 8). این چند شهر در دو طرف دجله گسترش یافته بودند؛ طرف شرقی به وسیله دجله و طرف غربی آن به وسیله نهرالملک که از فرات جدا می‌شد، مشروب می‌گردید (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۱۰۰-۹۹). شهرهای تیسفون، رومیه و اسبانبر، طرف شرقی و شهرهای وهاردشیر، درزندان، بلاش‌آباد و ماحوزا، در طرف غربی ساحل دجله، مجموعه هفت شهر مدائن را تشکیل می‌دادند (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۵۱۳). این شهرها که در استان اردشیر بابکان گسترده شده بودند، غالباً به وسیله باغ‌ها و کشت‌زارها از هم‌دیگر جدا شده بودند و قسمت شرقی که شهرهای کهن و خزائن کسری را در خود جای داده بود، از ثروت بیشتری برخوردار بود و در هنگام تصرف اعراب عملیات جنگی گسترده‌ای برای فتح آنجا و عبور از دجله که مانع بزرگی به‌شمار می‌آمد، صورت‌گرفت (محمدی‌ملایری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۷۴-۲۷۳).

► نقشه ۳: شهر مدائن (Keall, 1987).

Fig. 3: Madā'en city (Keall, 1987).

علاوه بر دجله که خود مانع طبیعی بزرگی برای دفاع از پایتخت به‌شمار می‌آمد، طرح بزرگ نهروان در شرق پایتخت و سازه خندق شاپور در غرب آن توان دفاعی شهر را افزایش داده بود (محمدی‌ملایری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۴۶-۲۴۵). عنوان نظامی «ویسپوهرگان-فرمادار» که به‌طور استراتژیک در شهرهای کلان استقرار داشت و در این منطقه مقر وی احتمالاً در جوار نهروان قرار گرفته بود، مسئولیت دفاع از پایتخت را در امتداد این آبراهه برعهده داشت (Howard-Johnston, 2012: 121). علاوه بر آن، پل نهروان نقطه اتصال پایتخت به مسیرهای دسترسی به استان‌های همجوار کوهستان‌های زاگرس مانند حلوان، ماسبدان و مهرگان کدک بود (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۴۴-۴۳). به‌نظر می‌رسد این راه مورد استفاده کاروان‌هایی بوده است که از درون فلات ایران به سمت پایتخت حرکت می‌کردند. مسیرهای زمینی و هم‌چنین

نهرها که دسترسی به پایتخت را آسان کرده بودند، در رونق اقتصادی مدائن بی‌تأثیر نبودند و بازار بزرگ وه‌اردشیر که تجار یهودی در آنجا بسیار فعال بودند، از چنان رونق و ثروتی برخوردار شد که زنجیرها و بازوبندهای زرین در نظر مردم آن شهر ارزشی نداشت (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۵۱۲).

برخلاف اهمیتی که مدائن برای شاهنشاهان ساسانی داشت، به نظر می‌رسد خسرو دوم در سال‌های ۶۰۴ تا ۶۲۸ م. هرگز در تیسفون ساکن نبود و اقامت او برای مدت زمان طولانی در شهرهای دیگر نیز نامعلوم است (Kennedy, 2006: 13). احتمالاً وی در دستگرد و منطقه همجوار آن طراستان اقامت داشت که پادشاهان و بزرگان ایرانی در آنجا دارای ساختمان‌ها و کاخ‌های شگفت‌انگیز بودند (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۴۴). هنگام هجوم هراکلیوس، یکی از فرماندهان به نام «راهرز» برای مقابله با وی به منطقه اعزام شد، ولی به همراه شش هزار نفر سپاهی کشته شد (طبری، ۱۳۸۳، ج ۲: ۷۳۶؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۳، ج ۲: ۵۵۳).

با تصرف دستگرد، پایتخت نیز در موقعیت خطرناکی قرار گرفت، ولی هنگامی که هراکلیوس به سمت تیسفون پیش‌روی می‌کرد متوجه شد پل‌های عبوری مسیر همگی توسط خسرو پرویز تخریب شده و با سپاهیان بسیار منتظر رسیدن اوست (شیپمان، ۱۳۹۰: ۷۷). این امر هراکلیوس را به عقب‌نشینی مجبور کرد. شکست سپاه ایران در جبهه‌های جنگ با بیزانس، طغیان رودها و ناتوان بودن خسرو پرویز در بازسازی سدها و بیماری خسرو پرویز که به اسهال سخت و مزمن مبتلا شده بود و خلق و خوی او را بیشتر به سوی خشم و سوءظن کشاند، موجب تضعیف شاهنشاه و قدرت‌گیری مجدد اشراف گردید و مردم عامه آن‌را نشانه انحطاط خاندان ساسانی دانستند (زرین‌کوب، ۱۳۹۴ ب: ۵۲۰-۵۱۹). در کنار این وقایع، شیوع طاعون نیز بر وخامت اوضاع افزود و جمعیت زیادی از مردم را هلاک کرد (مسکویه، ۱۳۸۹: ۲۳۲). ظاهراً این بیماری را سپاهیان ایران که در خارج از مرزها می‌جنگیدند با خود آورده بودند و با جابه‌جایی گسترش یافت (زرین‌کوب، ۱۳۹۴ الف: ۲۵۱). بسیاری از بزرگان برای این‌که از این بیماری در امان بمانند تیسفون را ترک کرده و در دستگردهای خود پناه گرفتند (پیگولوسکایا، ۱۳۸۷: ۲۸۷). برطبق گفته منابع، شیرویه نیز برای حفظ جان خود به سمت ماد سفر کرد (رویدادنامه خوزستان، ۱۳۹۵: ۸۷)؛ اما سرانجام خود او نیز قربانی این بیماری می‌شود و پس از آن، طاعون چندبار دیگر، از جمله با ورود سپاهیان مسلمان به ایران‌شهر در تیسفون شایع می‌شود (چوکوسی، ۱۳۹۳: ۷۶). بیشتر جمعیت تیسفون بر اثر این بیماری از بین می‌رود (مسکویه، ۱۳۸۹: ۲۳۲). شدت اثرات جمعیتی این بیماری باعث می‌شود که تیسفون پایتخت ساسانیان به تدریج شکوه و اهمیت خود را از دست داده و رو به افول و انزوا می‌گذارد (دریایی، ۱۳۹۷: ۷۷). می‌توان تصور کرد که این وقایع تا چه حد می‌توانسته توان دفاعی پایتخت و حتی آمادگی افراد مسئول را برای سامان بخشیدن به اوضاع آشفتۀ کشور تضعیف کرده باشد و این رویداد فتح شهر را برای مهاجمان بعدی تسهیل کرد. مسلمانان در مسیر پیش‌روی خود به سمت مدائن، با بازماندگان نبرد قادسیه در وه‌اردشیر برخورد می‌کنند که فرماندهی آن‌ها را جمعی از بزرگان مانند «نخیرخان»،

«مهران رازی» و «هرمزان» به سرکردگی «فیروزان» برعهده داشتند (ابن اثیر، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۴۲۱). علاوه بر دیوارهای مستحکم، شهر وه اردشیر به وسیله خندق‌هایی نیز محافظت می‌شد (طبری، ۱۳۸۳، ج ۵: ۱۸۰۷). به نظر می‌رسد که ساخت و سازه‌های آبی و به‌کارگیری انواع مصالح ساختمانی نظیر: خاک، سنگ، الوار و غیره؛ سازندگان آن‌ها را به آسانی به سازندگان خندق‌ها، دیوارها و برج و باروهای مستحکم تبدیل کرد و ایرانیان نیز توانستند با استفاده از این تجربه، چنین سازه‌های دفاعی برپا کنند (ویتفولگ، ۱۳۹۱: ۶۵). مدت دو ماه محاصره، شهر را دچار قحطی می‌سازد و مردم از فرط گرسنگی به خوردن سگ‌ها و گربه‌ها روی می‌آورند و ناچار شهر را تخلیه و مسلمانان در سال ۱۶هـ./۶۳۷م. به وه اردشیر وارد می‌شوند (ابن اثیر، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۴۲۵). ایرانیان پل‌های ارتباطی شهر را با مشرق دجله بریده و در تیسفون متمرکز می‌شوند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۵: ۱۸۰۳). گذرگاه‌ها به سمت تیسفون استوار شد و قایق‌ها از ساحل غربی دجله به جانب دیگر برده شدند (کریستن سن، ۱۳۶۸: ۶۵۵). اعراب با راهنمایی یکی از مردم مدائن، راه عبور از دجله را یافتند و خود را به رومیه یا ویه‌اندیو خسرو در جانب دیگر رود رساندند و در طول مسیر «سلیمان فارسی» راهنمای آنان بود (طبری، ۱۳۸۳، ج ۵: ۱۷۵۴؛ ابن اثیر، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۴۳۰). رومیه به آسانی توسط چند تن از مقدمه سپاه اعراب گشوده می‌شود (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۷۶).

«بلاذری» بیان می‌کند که در این سال که یزدگرد از تیسفون می‌گریزد، قحطی و طاعون شیوع یافته بود و حتی قسمتی از شهر به علت طغیان دجله زیر آب رفته بود (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۷۶-۳۷۵). این توصیفات نمودار وضعیت ناگوار و نابسامان پایتخت ساسانیان و زوال تدریجی آن در حساس‌ترین زمان حیات این دولت است؛ بدین ترتیب فتح اعراب در دوره‌ای از افول آسورستان رخ داد که این ایالت به وسیله زنجیره‌ای از جنگ‌ها و بلایایی نظیر سیل و طاعون بلا زده شده بود (Christensen, 2016: 73). پس از تخلیه شهر، اندکی از سپاهیان نیز که برای دفاع از پایتخت آخرین تلاش‌های خویش را به‌کار بردند؛ روحیه خویش را از کف داده و دست از جنگیدن برداشتند و به همراهی «خره زاد» برادر «رستم» که از سوی یزدگرد سوم مأموریت دفاع از شهر را برعهده داشت، به سمت جلولا عقب‌نشینی کردند (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۷۲).

پس از فتح مدائن، تمرکز و هجوم سپاهیان عرب به این شهر برای حمله به سایر نقاط ایران افزایش یافت و کشاورزان و دهقانان منطقه به بازسازی راه‌ها و پل‌ها پرداختند و وظیفه راهنمایی و پذیرایی از مهاجرانی را برعهده گرفتند که به امید کسب غنیمت به سپاه مسلمانان می‌پیوستند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۵: ۱۸۳۶). مصالح ساختمان‌های مدائن برای ساخت شهر جدید کوفه به‌کار گرفته شد و مدائن به تدریج رو به ویرانی نهاد (طبری، ۱۳۸۳، ج ۵: ۱۸۵۵)؛ بدین ترتیب پایتخت دولت ساسانی که روزی رونق و آوازه آن در شرق و غرب پیچیده بود، از اواخر حکومت خسرو پرویز رو به زوال تدریجی نهاد. در واقع، شهرسازی ساسانیان در مقیاس بزرگ در این منطقه یک نظام زیست‌محیطی بسیار حساس را به وجود آورد که در اثر مشکلات سیاسی و بی‌کفایتی اداری راه انحطاط پیمود (Christensen, 2016: 104).

اعراب پس از تصرف آسورستان از ظرفیت و توانایی درآمدزایی این منطقه غفلت نکرده و تلاش‌هایی را برای ترمیم سدها و بهره‌برداری مجدد از کشت‌زارهای زیر آب رفته، انجام دادند؛ به وجهی که درآمد اعراب از آن‌ها که «بطایح» نامیده می‌شدند، در زمان معاویه به پنج میلیون درهم رسید (موحد، ۱۳۹۸: ۱۳۶)؛ البته نباید شک کنیم که مسلماً درآمدهای مالیاتی این منطقه به نسبت دوره ساسانی به دلایلی نظیر طغیان دجله و زیر آب رفتن کشت‌زارها و گسترش فقر و فشارهای اقتصادی ناشی از جنگ‌های بلندمدت کاهش داشته است.

نتیجه‌گیری

در اواخر قرن پنجم میلادی و با شروع سازماندهی مجدد شاهنشاهی توسط قباد اول و پس از آن خسرو انوشیروان، ساخت‌وسازه‌های آبی در آسورستان در ارتباط با ملاحظات نظامی و اقتصادی گسترش یافت؛ به نحوی که در اواسط قرن ششم میلادی آسورستان، شبکه‌ای از سازه‌های آبی با کاربرد دوگانه دفاعی و ترابری را شامل می‌شد که در این مورد می‌توان به طرح بزرگ نهروان در شرق پایتخت اشاره کرد. علاوه بر این، دیوانی با نام «دیوان آب» به منظور نظارت و سرپرستی امور آبی مانند ساخت بندها و سدها تأسیس شد. پس از سلطنت خسرو پرویز، مشغول‌شدن ایرانیان در اختلافات داخلی و جنگ‌ها و عدم نگرانی و بازسازی سازه‌های آبی، موجب گسترش تالاب‌ها در آسورستان و کاهش تولید محصولات کشاورزی شد. از جمله این سدها که در اثر طغیان تخریب شد، سد بزرگی بر روی رود دجله العوراء بود که از نزدیکی بصره کنونی می‌گذشت. ایالت آسورستان که روزی بیشترین درآمد مالیاتی را نصیب ساسانیان می‌کرد، در سرآشویی سقوط قرار گرفته بود. هجوم اعراب به آسورستان با افول این ایالت بر اثر زنجیره‌ای از جنگ‌ها و بلایایی نظیر سیل و طاعون، مقارن گشته بود که تأثیرات منفی در مقاومت ایرانیان داشت. حتی به نظر می‌رسد برخی از سازه‌های آبی توسط خود اعراب به منظور اهداف نظامی تخریب شدند که می‌توان به سد عبدسی در نزدیکی مذار اشاره کرد. این وقایع، علاوه بر آثار جمعیت‌شناختی، با از بین بردن سیستم منظم آبیاری ساسانیان و کاهش تولیدات کشاورزی، معیشت جمعیت ساکن در آسورستان را مختل کرد و دولت را در ایجاد هم‌دلی بین بزرگان و مردم ناتوان ساخت. بسیاری از اهالی و در رأس آن‌ها دهقانان، برای بهبود بخشیدن به وضع معیشت یا حفظ امتیازات خود، ناچار به مصالحه و همکاری با اعراب شدند و انسجام نیروهای دفاعی شهرها را از هم گسیخت. هنگامی که این مناطق دیگر قادر به پشتیبانی و فراهم آوردن تدارک لازم سپاهیان برای مقابله با اعراب نبودند، یزدگرد سوم و فرماندهان به سمت فلات مرکزی ایران برای یک دفاع همه‌جانبه در نیاوند عقب نشستند، ولی مقاومت‌شان در آنجا نیز درهم شکسته شد.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از پیتر کریستن سن برای بهبود و رونق بخشیدن به متن مقاله به وسیله تحلیل‌های تازه‌اش در کتاب خود قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

با توجه به استخراج این مقاله از رساله دکتری نگارنده اول، نگارش مقاله برعهده ایشان بوده که با راهنمایی نگارنده دوم و مشاوره نگارنده سوم انجام شده است.

تضاد منافع

نگارندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- ابن اثیر، علی بن محمد، (۱۳۸۳). الکامل فی التاریخ. ترجمه سید محمد حسین روحانی، تهران: اساطیر.
- ابن خردادبه، عبیداله بن عبدالله، (۱۳۷۱). المسالک و الممالک. ترجمه سعید خاکرند، تهران: میراث ملل.
- ابن رسته، احمد بن عمر، (۱۳۶۵). الاعلاق النفیسه. ترجمه و تعلیق: حسین قره‌چانلو، تهران: امیرکبیر.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، (۱۳۴۰). المسالک و الممالک. ترجمه فارسی از قرن ۶/۵ هجری، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- آلتهایم، فرانتس؛ و اشتیل، روت، (۱۳۹۱). تاریخ اقتصاد دولت ساسانی. ترجمه هوشنگ صادقی، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- برونر، کریستوفر، (۱۳۹۳). «تقسیمات جغرافیایی و اداری: ماندگاه‌ها و اقتصاد». تاریخ ایران کمبریج، گردآورنده: احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، جلد سوم - قسمت دوم، چاپ ششم، تهران: امیرکبیر: ۱۴۹-۱۸۸.
- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۶۷). فتوح البلدان. ترجمه محمد توکل، تهران: نقره.
- پیگولوسکایا، نینا ویکتوروونا، (۱۳۸۷). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان. ترجمه عنایت‌اله رضا، چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی.
- ثعالبی نیشابوری، عبدالملک بن محمد، (۱۳۶۸). غرر الاخبار الملوک الفرس و سیرهم. ترجمه محمد فضائلی، تهران: نقره.
- چوکسی، جمشید کرشاسب، (۱۳۹۳). ستیز و سازش: زردشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایران نخستین سده‌های اسلامی. ترجمه نادر میرسعیدی، چاپ هفتم، تهران: ققنوس.
- دریایی، تورج، (۱۳۹۷). جهان ساسانی. ترجمه مهناز بابایی، تهران: فروهر.
- دریایی، تورج؛ و رضاخانی، خداداد، (۱۳۹۷). ازجیحون تا فرات: ایران‌شهر و دنیای ساسانی. ترجمه مریم بیجوند، تهران: مروارید.
- رویدادنامه خوزستان، (۱۳۹۵). ترجمه و تعلیقات: خداداد رضاخانی و سجاد امیری باوندپور، تهران: سینا.
- زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۹۴ الف). روزگاران. چاپ پانزدهم، تهران: سخن.

- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۹۴ ب). تاریخ مردم ایران: ایران قبل از اسلام. جلد اول، چاپ شانزدهم، تهران: امیرکبیر.
- شهرستان‌های ایرانشهر، (۱۳۸۸). آوانویسی، ترجمه فارسی و یادداشت‌ها از تورج دریایی، ترجمه شهرام جلیلیان، تهران: توس.
- شیپمان، کلاوس، (۱۳۹۰). مبانی تاریخ ساسانیان. ترجمه کیکائوس جهان‌داری، چاپ سوم، تهران: فرزانه روز.
- طبری، محمدبن جریر، (۱۳۸۳). تاریخ الرسل و الملوک. ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ سوم، تهران: اساطیر.
- فرخ، کاوه، (۱۳۹۲). سواره نظام زبده‌ساسانی. ترجمه میثم علیئی، تهران: امیرکبیر.
- قدامه، ابن جعفر، (۱۳۷۰). الخراج. ترجمه و تحقیق: حسین قره‌چانلو، تهران: البرز.
- قمی، حسن بن محمد، (۱۳۶۱). تاریخ قم. ترجمه حسن بن علی قمی، تصحیح و تحشیه سیدجلال‌الدین تهرانی، تهران: توس.
- کریستن سن، آرتور امانوئل، (۱۳۶۸). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
- کولسنیکف، الی ایوانوویچ، (۱۳۸۹). ایران در آستانه سقوط ساسانیان. ترجمه محمدرقیق یحیایی، تهران: کندوکاو.
- لسترنج، گای، (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان، چاپ پنجم، تهران: علمی و فرهنگی.
- مجیدی، حسین، (۱۳۹۸). ایران شهر: شناخت شهرهای ایران باستان در دوران هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان. چاپ دوم، تهران: پازینه.
- محمدی‌ملایری، محمد، (۱۳۷۹). تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی. جلد اول تا پنجم، چاپ دوم، تهران: توس.
- مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۸۲). مروج الذهب. ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد اول، چاپ هفتم، تهران: علمی و فرهنگی.
- مسکویه، احمدبن محمد، (۱۳۸۹). تجارب الامم. ترجمه و تحشیه ابوالقاسم امامی، جلد اول، چاپ دوم، تهران: سروش.
- موحد، محمدعلی، (۱۳۹۸). در کشاکش دین و دولت. چاپ چهارم، تهران: ماهی.
- ویتفولگ، کارل آوگوست، (۱۳۹۱). استبداد شرقی: بررسی تطبیقی قدرت تام. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: ثالث.
- هاوارد جانستون، جیمز، (۱۳۹۲). «دولت و جامعه در ایران اواخر عهد باستان». ساسانیان. ویراستاران: وستا سرخوش‌کرتیس و سارا استوارت، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر مرکز: ۱۶۷-۱۵۰.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۵۶). البلدان. ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- Adams, R. McC., (1981). *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Altheim, F. & Stiehl, R., (2012). *Feudalismus Unter den Sasaniden und Ihren Nachbarn*. tr. Houshang Sādeghi, Second Edition, Tehran: Elmi va Farhangi. (In Persian).
- Balādūrī, A. Ibn-al-Y., (1988). *Futuhu'l Buldān*. tr. Mohammad Tavakol, Tehran: Noqreh. (In Persian).
- Brunner, Ch., (2014). "Geographical and Administrative Division: Settlements and Economy". ed. Ehsan Yarshater. In: *The Cambridge History of Iran*, tr. Hasan Anousheh, Vol. 3(2), Sixth Edition, Tehran: Amir Kabir: 149-188. (In Persian).
- Christensen, A. E., (1989). *Iran Under Sasanian*. tr. Rashid Yasemi, Tehran: Donyāye Ketab. (In Persian).
- Christensen, P., (2016). *The Decline of Iranshahr*. Translate from Danish by: Sampson S, London and New York: I.B.Tauris & co Ltd.
- Čoksi, J. K., (2014). *Conflict and Cooperation: Zoroastrian Subalterns and Muslim Elites in Medieval Iranian Society*. tr. Nader Mir Saeidi, Seventh Edition, Tehran: Qoqnoos. (In Persian).
- Daryaei, T., (2017). *The Sasanian World*. tr. Mahnaz Babaei, Tehran: Fravahar. (In Persian).
- Daryaei, T. & Rezakani, K., (2017). *From Oxus to Ruphrates: The World of Late Antique Iran*. tr. Maryam Bijvand, Tehran: Morvārid. (In Persian).
- Donner, F. M. (1981). *The Early Islamic Conquests*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Farrokh, K., (2013). *Sasanian Elite Cavalry*. tr. Meysam Aliei, Tehran: AmirKabir Publication. (In Persian).
- Frye, R. N., (1977). *The Golden Age of Persia: The Arab in The East*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Gyselen, R., (1997). "Economy". *Encyclopædia Iranica*, Vol. VIII(1): 104-107, Available online at: <http://www.iranicaonline.org/articles/economy-iv> (Last Updated 8 December 2011).
- Howard-Johnston, J., (2013). "Government and Society in Iran at the end of Antiquity". *Sasanian*, Edited by: Vešta Sarkhosh-Curtis & Sarah Stewart, tr. Kazem Firozmand, Tehran: Markaz Publication: 150-167. (In Persian).

- Howard-Johnston, J., (2012). "The Late Sasanian Army". *Late Antiquity: Eastern Perspectives*, Bernheimer, T. Silverstein, A. (Eds.), London: The Gibb Memorial Trust: 87-127.
- Ibn al-Asīr, A.-Ibn al-M., (2004). *Al-Kamīl fi'l Tarik*. tr. S. Mohammad Husayn Rouhani, Tehran: Asātir. (In Persian).
- Ibn al-Kordādbeh, U.-ibn al-'A., (1992). *Masāliku'l Mamālik*. tr. Saeid Kākron, Tehran: Mirāse Mellal. (In Persian).
- Ibn Rušteh, Abu-'A. A.-Ibn 'U., (1986). *Kitab al a'laq al-nafisa*, tr. Hossein Ghareh Chanlou, Tehran: Amir Kabir. (In Persian).
- Ištakhri, Abu-I. I., (1340). *Masālik al-Mamālik, Persian translated from 5/6th AH Centuries*. Edited by: Iraj Afshār, Tehran: Bongāhe Tarjome wa Nashre Ketab. (In Persian).
- Keall, E. J., (1987). "Ayvān-e Kesrā". *Encyclopædia Iranica*, Vol. III, Fasc. 2: 155-159. Available online at: <https://iranicaonline.org/articles/ayvan-e-kesra-palace-of-kosrow-at-ctesiphon> (Last Updated 18 August 2011).
- Kennedy, H., (2006). "From Shahrīstān to Medina". *Studia Islamica*, 102/103: 5-34. <https://www.jstor.org/stable/20141082>
- Kolesnikov, A. I., (2010). *Iran on the verge of the fall of the Sasanian*. tr. Mohammad Rafiq Yahyāi, Tehran: Kand ū' Kāv. (In Persian).
- Le Strange, G., (1998). *The Lands of The Eastern Caliphate*. tr. Mahmud Erfan, Fifth Edition, Tehran: Elmi va Farhangi. (In Persian).
- Majīdi, H., (2019). *Iranšahr: Šenākt-e Šahrhāy-e Iran-e Bāstān dar Dorān-e Hakāmanešiyān, Aškāniyān va Sāsāniyān*. Second Edition, Tehran: Pāniz. (In Persian).
- Masudi, A.-Ibn H., (2003). *Muruj al- Dahab*. tr. Abolghāsem Payande, Vol 1, Seventh Edition, Tehran: Elmi Va Farhangi. (In Persian).
- Miri, N., (2012). *Sasanian Pārs: Historical Geography and Administrative Organization*. Costa Mesa, California: Mazda Puplicher.
- Miskawayh, A.-Ibn M., (2010). *Tajaribu'l Umam*. tr. Abolghāsem Emāmi, Vol 1, Second Edition, Tehran: Soroush. (In Persian).
- Mohammadi Malāyeri, M., (2000). *Tarik va Farhang-e Iran dar Dorān-e Enteqal az Asre Sāsāniyān be Asre Eslami*. Second Edition, Tehran: Toos. (In Persian).
- Morony, M. G., (2012). "Iraq in the Late Sasanid and Early Islamic Eras". *Encyclopædia Iranica*, Vol. XIII(5): 543-550. Available online at: <https://iranicaonline.org/articles/iraq-i-late-sasanid-early-islamic> (Last Updated 30 March 2012).

- Morony, M. G., (1984). *Iraq After the Muslim Conquest*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Movahed, M. A., (2020). *Dar kešāyeš-e Din-o Dolat*. Fourth Edition, Tehran: Māhi. (In Persian).
- Pigulevskaja, N. V., (2008). *The Cities of Iran Under the Sasanian and Parthian*. tr, Enāyatu'lāh Reza, Fourth Edition, Tehran: Elmi va Farhangi. (In Persian).
- Pourshariati, P., (2008). *Decline and fall of the sasanian Empire*. London and New York: I. B. Tauris & co Ltd.
- Qudama, Ibn-D. Al-K., (1991). *Kitab al-kharadj*. tr. Hossein Ghareh Chanlou, Tehran: Alborz. (In Persian).
- Qumi, H. Ibn-M., (1982). *Tarique Qum*. tr. Hasan Ibn Ali Qumi, ed. S. Jalalodin Tehrani, Tehran: Toos. (In Persian).
- *Rūydād Nāme ye Kuzištān*. (2016). tr. Kodadad Rezakani and Sajād Amiri Bāvandpour, Tehran: Sina. (In Persian).
- *Šahrištāniha-ī Ērānšahr*. (2009). tr & ed. Touraj Daryae, tr. Shahram Jaliliyan, Tehran: Toos. (In Persian).
- Schippmann, K., (2011). *Grundzug der Geschichte des Sasanidischen Reiches*. tr. Keykavoos Jahandāri, Third Edition, Tehran: Farzān-e Rooz. (In Persian).
- Simpson, ST J., (2017). "Sasanian Cities: Archaeological Perspectives on the Urban Economy and Built Environment of an Empire". *Sasanian Persia: between rome and the stepps of Eurasia*. Sauer E. W. (Ed.), Edinburgh: Edinburgh University Press: 21-50.
- Simpson, ST J., (2016). "Ard Maysan and the Land behind Basrah in Late Antiquity". *Basra Its History, Culture and Heritage*, Collins, P. (Ed.), Dorchester: Dorset Press: 35-47.
- Ṭā ālabi neyšāburi, A. M.-ibn M., (1989). *Ġurar ul Akbār ul Muluk ul Faras w Siyarahum*. tr. Mohammad Fazāeli, Tehran: Noqreh. (In Persian).
- Tabari, M. Ibn- J., (2004). *Tarik al-Rusul va "l-Muluk*. tr. Abolghāsem Pāyande, Third Edition, Tehran: Asātir. (In Persian).
- Widengren, G., (1987). "Āsōrištān". *Encyclopædia Iranica*, Vol. II(8): 785-786, Available online at: <http://www.iranicaonline.org/articles/asorištan> (accessed on 30 December 2012).
- Wittfogel, K. A., (2012). *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. tr. Mohsen Talāti, Tehran: Tālet. (In Persian).
- Yaqubi, A. Ibn-I., (1977). *Al- Buldān*. tr. Mohammad Ibrahim Ayati, Tehran: Bongāh-e Tarjom-e va Našr-e Ketāb. (In Persian).

- Zarrinkub, A. H., (2015 A). *Rozegārān*. Fifteenth Edition, Tehran: Sūkan. (In Persian).
- Zarrinkub, A. H., (2015 B). *Tarik-e Mardom-e Iran: Pre-Islamic Iran*. Vol. 1, Sixteenth Edition, Tehran: Amir Kabir. (In Persian).